

Genesis 12:1-3

- 1 De Here nu zeide tot Abram: Ga uit uw land en uit uw maagschap en uit uws vaders huis naar het land, dat Ik u wijzen zal;
- 2 Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken, en gij zult tot een zegen zijn.
- 3 Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt zal Ik vervloeken, en met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden.

Genesis 12:7

- 7 Toen verscheen de Here aan Abram zeide: Aan uw nageslacht zal Ik dit land geven.

Genesis 13:14-17

- 14 En de Here zeide tot Abram, nadat Lot zich van hem gescheiden had: Sla toch uw ogen op en zie, van de plaats, waar gij zijt, naar het noorden, zuiden, oosten en westen,
- 15 want het gehele land, dat gij ziet, zal Ik u en uw nageslacht voor altoos geven.
- 16 En Ik zal uw nageslacht maken als het stof der aarde, zodat, indien iemand het stof der aarde zou kunnen tellen, ook uw nageslacht te tellen zou zijn.
- 17 Sta op, doorwandel het land in zijn lengte en breedte, want u zal Ik het geven.”

Abram werd oud en begon te twifelen of God zijn belofte nog wel zou inlossen en trof zijn maatregelen. Hij adopteerde zijn knecht Eliëzer als wettige erfgenaam. Dit was geheel in overeenstemming met de zeden en wetten van

die tijd. Sinds het begin van deze eeuw is hierover erg veel bekend geworden. In 1901 hebben archeologen een stèle opgegraven waarin de wetten van Hamurabi staan gegraveerd, en tussen 1925 en 1931 werden de tabletten van Nuzi in noord Irak opgegraven en ontcijferd. Het was bij de wet geregeld dat een vertrouwde slaaf bij kinderloosheid geadopteerd kon worden als de wettige erfgenaam. Maar zodra er toch een zoon geboren werd, zou het erfrecht naar deze natuurlijke zoon gaan. Maar God zei Abram dat een lijfelijke zoon zijn erfgenaam zou worden.

Genesis 15:1-5

- 1 Hierna kwam het woord des Heren tot Abram in een gezicht: Vrees niet, Abram, Ik ben uw schild; uw loon zal zeer groot zijn.
- 2 En Abram zeide: HERE Here, wat zult gij mij geven, daar ik kinderloos heenga en de bezitter van mijn huis, dat zal deze Damascener Eliëzer zijn.
- 3 En Abram zeide: Zie, mij hebt Gij geen nakroost gegeven, en nu moet een onderhorige mijn erfgenaam zijn.
- 4 En zie, het woord des Heren kwam tot hem: Deze zal uw erfgenaam niet zijn, maar uw lijfelijke zoon, die zal uw erfgenaam zijn.
- 5 Toen leidde Hij hem naar buiten, en zeide: Zie toch op naar de hemel en tel de sterren, indien gij ze tellen kunt; en Hij zeide tot hem: Zo zal uw nageslacht zijn.

Genesis 15:18-19

- 18 Te dien dage sloot de Here een verbond met Abram, zeg-

gende: aan uw nageslacht zal Ik dit land geven, van de rivier van Egypte tot de grote rivier; de rivier de Eufraat: 19 De Keniet, de Kenizziet, de Kadmoniet, de Hethiet, de Perizziet, de Refaïeten, de Amoriet, de Kanaäniet, de Girgasiet en de Jebusiet.

Toen de lijfelijke zoon van Abram op zich liet wachten en het zijn oude vrouw Sarai niet meer ging "naar de wijze der vrouwen", gaf zij hem de raad om haar slavin Hagar tot bijvrouw te nemen. Ook dit was weer geheel volgens het gebruik en de wetten van het land. Een kinderloze vrouw kon haar man haar slavin als bijvrouw aanbieden. Wanneer haar man een zoon kreeg bij deze slavin, dan had zijn hoofdvrouw het recht om het moederschap over dit kind te eisen. Als de hoofdvrouw later toch een zoon zou krijgen, dan mocht de zoon van de bijvrouw niet verstoten en onterfd worden, tenzij de goden anders lieten weten.

Abram moet gedacht hebben dat God het zo bedoeld had en stemde erin toe om Hagar als zijn bijvrouw te nemen. Bovendien was Hagar niet zomaar een slavin van Sarai. Volgens de Joodse traditie was zij een Egyptische prinses, een dochter van de Farao, bij wie Abram tijdens een hongersnood in het land Kanaän gastvrijheid had genoten met zijn talrijke gevolg van mensen en dieren. Het bijbelverhaal zoals dat te vinden is in Genesis 12 : 10-20, vertelt ons dat Abram, die geen hoge dunk had van de Egyptische zeden, bang was dat de Farao hem zou doden vanwege de schoonheid van zijn vrouw Sarai, om dan zelf Sarai tot

vrouw te nemen. Hij sprak af met Sarai dat zij moest zeggen dat ze Abrams zuster was. Dat was geen leugen, maar een halve waarheid. Sarai was Abrams nicht, maar die familiërelatie werd in het Midden-Oosten ook wel met zuster werd aangeduid. In Abrahams tijd toen er nog niet zoveel mensen op aarde woonden was het niet ongebruikelijk dat men met zijn nicht trouwde. Abrams broer Nachor was met zijn nicht Milka getrouwd, de dochter van zijn broer Haran. En Isaäk trouwde met zijn nicht Rebekka. De wet van Mozes, die dit verbod, zou pas vierhonderd jaar later komen. *Book of Jasher*

Het bijbelverhaal vertelt dat Farao aan Abram allerlei geschenken gaf, "schapen, runderen, ezels, slaven, slavinnen, ezellen en kamelen", om zo Abrams gunst te winnen, want hij wilde zijn zuster trouwen. "Maar de Here sloeg Farao met zware plagen, evenals zijn huis, terwille van Sarai, de vrouw van Abram." Farao begreep dat het om Sarai ging en dat zij Abrams vrouw was. Waarop Abram zijn vrouw weer terug kreeg.

Hier valt veel tussen de regels door te lezen en het is geen wonder dat de Joden dat altijd gedaan hebben. Zo geeft het Boek des Oprechten (Jasher) een verklaring voor het feit waarom Farao begreep dat de plaag terwille van Sarai kwam en dat zij Abrams vrouw moest zijn. Farao had Sara in zijn huis genomen, maar "telkens als de koning Sarai naderde sloeg de engel hem tegen de grond, zo deed hij met hem de hele nacht, en de koning was hevig geschrokken". Farao verweet Abram dat hij Sarai zijn zuster genoemd had

en daardoor die plaag op hem en zijn huis had doen neerkomen. Daarop kreeg Abram zijn vrouw weer terug, alsmede opnieuw een geschenk aan vee, slaven en slavinnen, zilver en goud. "En de koning nam een maagd, die hij bij zijn bijvrouw verwekt had en gaf haar aan Sarai tot dienstmaagd. En de koning zei tegen zijn dochter: Het is beter voor u mijn dochter om een dienstmaagd te zijn in het huis van deze man, dan een meesteres in mijn huis, nadat wij het kwaad gezien hebben dat ons trof terwille van deze vrouw."

Het boek Jasher spreekt hier de Bijbel niet tegen, maar vult hem aan. Gezien de historische context van het gebeuren lijkt het onwaarschijnlijk dat Farao zijn dochter als slavin aan Sarai schonk. Waarschijnlijker is dat hij zijn dochter als vrouw aanbood aan Abram. Voor een woestijnvorst als Abram was het heel ongebruikelijk dat hij slechts één vrouw had. De Bijbel plaatst het verhaal van Abrams oorlog tegen de koningen van het oosten ná zijn verblijf in Egypte. Maar uit geen enkele tijdsbepaling blijkt dat de gebeurtenis ook chronologisch na dat verblijf plaats vond. Hoe dan ook, Abram moet in die tijd een grote reputatie gehad hebben, een man waarmee zelfs de koning van Egypte graag een verbond sloot en dat bekrachtigde door zich met hen te verzwageren. Dat Abram dat aanbod afsloeg moet Farao niet alleen hoogst verbaasd hebben, maar hij moet het als een belediging beschouwd hebben. Gezichtsverlies is ongeveer het ergste wat je een oosterling kunt aandoen. Abram zal dan ook al zijn diplomatieke talenten gebruikt hebben om Farao tevreden te stemmen en moet tot een compromis ge-

komen zijn. Voor de buitenwacht gold de dochter van Farao als Abrams tweede vrouw; in de huishouding van Abram was zij de slavin van Sarai. Volgens de christen-Arabier Louis Hamada wordt de visie dat Hagar een dochter van Farao was vermeld in diverse Joodse commentaren op het Oude Testament. *Understanding the Arab World*, blz 73

Abram nam dus Hagar tot vrouw en het duurde niet lang of zij werd zwanger. Het is meer dan begrijpelijk dat Hagar dit huwelijk met Abram beschouwde als een rehabilitatie. De koningsdochter was dan wel de slavin van Sarai, maar zij was toch óók de (bij)vrouw van de woestijnvorst Abram. Toen zij in verwachting was van Abrams zoon moet zij helemaal buiten zichzelf geweest zijn van blijdschap en trots; niet alleen omdat zij de moeder zou worden van de zoon der belofte, aan wie zulke machtige profetieën gewijd waren, maar nog meer omdat zij hierdoor volledig in ere hersteld was als dochter van de Farao. Geen wonder dat zij moeite kreeg met haar rol als slavin van Sarai. Het is niet meer dan menselijk dat "haar meesteres verachtelijk was in haar ogen." Zij zal haar gezegende toestand hebben uitgebuit en Sara goed hebben laten merken dat God haar liever had dan Sarai. Het moederschap was daarvan het beste bewijs.

De Bijbel gaat daar niet verder op in, maar wat moet er in Sarai zijn omgegaan! Wat zal zij een spijt gekregen hebben van haar goedbedoelde aanbod aan haar echtgenoot om haar slavin tot vrouw te nemen. In zo'n geval staat een

meesteres maar één ding te doen. De slavin moet eens goed op haar nummer gezet worden, zodat zij haar plaats weet en de opdrachten van haar meesteres weer zonder te protesteren uitvoert. Waarschijnlijk ging Saraï hierin te ver. In ieder geval werd Hagar zo zeer door Saraï vernederd dat zij als zwangere vrouw in paniek de woestijn in vluchtte in de richting van haar vaderland Egypte.

En hier bij een waterbron aan de weg naar Sur heeft de wanhopige Hagar als eerste vrouw een ontmoeting met God. Ook al was het niet in Gods plan dat Abrams zoon der belofte uit Hagar geboren zou worden, God, die alles doet medewerken ten goede, had ook met Hagar zijn bedoelingen. De Engel des HEREN berispt Hagar niet, maakt haar geen verwijten wegens haar ongehoorzaamheid, maar Hij heeft een pastoraal gesprek met haar. "Hagar, slavin van Saraï, vanwaar komt gij en waarheen gaat gij?" Dan volgt ongetwijfeld een lang gesprek, al is er slechts een korte samenvatting van in de Bijbel opgenomen. Het gesprek heeft tot gevolg dat Hagar weer terugkeert naar haar meesteres en zich onder haar hand vernederd. Deze onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan God en aan het door God ingestelde gezag zal later het belangrijkste kenmerk zijn van de godsdienst van haar kinderen. Islam betekent onderwerping. Zij wordt hiervoor beloond met een belofte:

Genesis 16 : 10-12

10 Ik zal uw nageslacht zeer talrijk maken, zodat het vanwege de menigte niet geteld kan worden.

- 11 Voorts zeide de Engel des HEREN tot haar: Zie, gij zijt zwanger, en zult een zoon baren en hem Ismaël noemen, want de HERE heeft naar uw ellende gehoord.
- 12 Hij zal een wilde ezel van een mens zijn; zijn hand zal tegen allen zijn en de hand van allen tegen hem, en hij zal ten aanschouwen van al zijn broederen wonen.

Ongetwijfeld heeft Hagar uitvoerig tegen Abram verteld over haar ontmoeting met de Engel Gods en over de belofte die Hij deed aangaande haar zoon. Let wel, uit niets in deze belofte aan Hagar blijkt dat Ismaël niet de zoon is die God aan Abram beloofd heeft. Toen Ismaël dus geboren werd was dat voor Abram de vervulling van al Gods beloften. Wat moet Abram blij geweest zijn om, na al die jaren waarin hij had gewanhoopt aan Gods trouw, te ervaren dat God waarachtig is en zijn woord houdt. Wat zal hij God geprezen en gedankt hebben dat Hij zijn belofte om hem een liefelijke zoon en erfgenaam te schenken had waar gemaakt! Ismaël werd vanzelfsprekend opgevoed in de vrede des Heren. En reken maar dat de zegeningen en beloften van God hem op jonge leeftijd zijn ingeprent. De zoon van een woestijnvorst en een koningsdochter, zal een opvoeding gekregen hebben een prins waardig. Daarbij zal Abram de beste leermeesters uit Egypte en Mesopotamië hebben ingehuurd om Ismaël te onderwijzen in de kennis der Egyptenaren en der Babyloniërs, de hoogste culturen uit die tijd waar Abram zeer vertrouwd mee was. Daarnaast kreeg Ismaël een opvoeding die paste bij een toekomstige woestijnvorst. Hij zal op jonge leeftijd zijn meegestuurd met de herders van zijn

vader om het vak te leren, een gebruik dat tot op de huidige dag bij de standaardopvoeding hoort van een voorname Arabier. In de woestijn wordt een Arabier een man. Ismaël was het brandpunt van al Abrams verwachtingen. In Ismaël zag hij het bewijs van Gods liefde en trouw. Ismaël, de erfgenaam van al Abrams materiële bezittingen en Gods zegen en beloften: het verbond. Maar God dacht daar anders over. Toen Ismaël dertien jaar oud was verscheen God opnieuw aan Abram.

Genesis 17:1-17

- 1 Toen Abram negenennegentig jaar oud was, verscheen de Here aan Abram en zeide tot hem: Ik ben God, de Almachtige, wandel voor mijn aangezicht, en wees onberispelijk;
- 2 Ik zal mijn verbond tussen Mij en u stellen, en u uitermate talrijk maken
- 3 ... en God sprak tot hem:
- 4 Wat Mij aangaat, zie mijn verbond is met u, en gij zult de vader van een menigte volken worden;
- 5 en gij zult niet meer Abram genoemd worden, maar uw naam zal zijn Abraham, omdat Ik u tot een vader van een menigte volken gesteld heb.
- 6 Ik zal u uitermate vruchtbaar maken en u tot een volk stellen, en koningen zullen uit u voortkomen.
- 7 Ik zal mijn verbond oprichten tussen Mij en u en uw nageslacht in hun geslachten, tot een eeuwig verbond, om u en uw nageslacht tot een God te zijn.
- 8 Ik zal aan u en uw nageslacht het land, waarin gij als vreemdeling vertoeft, het ganse land Kanaän, tot een

altoosdurende bezitting geven, en Ik zal hun tot een God zijn.

- 9 Voorts zeide God tot Abraham: en wat u aangaat, gij zult mijn verbond houden, gij en uw nageslacht, in hun geslachten.
- 10 Dit is mijn verbond, dat gij zult houden tussen Mij en u en uw nageslacht: dat bij u al wat mannelijk is besneden worde;
- 11 gij zult het vlees van uw voorhuid laten besnijden en dat zal tot een teken van het verbond zijn tussen Mij en u.
- 12 Wie acht dagen oud is zal bij u besneden worden, al wat mannelijk is in uw geslachten: zowel wie in uw huis geboren is, als wie van enige vreemdeling voor geld is gekocht, doch niet van uw nageslacht is.
- 13 Wie in uw huis geboren is en wie door u voor geld gekocht is, moet voorzeker besneden worden.
- 14 En de onbesnedene, de man namelijk, die het vlees van zijn voorhuid niet laat besnijden, die mens zal uitgeroeid worden uit zijn volksgenoten: hij heeft mijn verbond verbroken.
- 15 Verder zeide God tot Abraham: Wat uw vrouw Sarai betreft, gij zult haar niet Sarai noemen, maar Sara zal haar naam zijn. En Ik zal haar zegenen, en ook zal Ik u uit haar een zoon schenken, ja, Ik zal haar zegenen, zodat zij tot volken worden zal; koningen van volken zullen uit haar voortkomen.
- 17 Toen wierp Abraham zich op zijn aangezicht, lachte en zeide bij zichzelf: Zal dan aan een honderdjarige een kind geboren worden, en zal Sara, een negentigjarige, baren?

Dat hoefde echt niet meer voor Abram. Hij was oud, had alles gekregen wat zijn hart begeert, zelfs een zoon en erfgenaam. Nog een zoon, die het erfrecht van Ismaël zou overnemen hoefde echt niet voor Abram. Hij had zijn zoon Ismaël innig lief en pleitte voor hem bij God: "Och, mocht Ismaël voor uw aangezicht leven!" Verhoorde God dit harts-tochtelijke gebed? "Maar God zeide: Neen, maar uw vrouw Sara zal u een zoon baren, en gij zult hem Isaäk noemen, en Ik zal mijn verbond met hem oprichten tot een eeuwig verbond, voor zijn nageslacht." Het lijkt op een botte weigering, maar dat is het niet. Het Hebreeuwse woord dat hier met 'nee' vertaald is kan net zo goed met 'ja' of met 'nou en of' vertaald worden. Abrahams verzoek wordt niet ingewilligd zoals hij het *bedoeld* had: Mag Ismaël de erfgenaam zijn van het eeuwig verbond dat Gij met mij gesloten hebt? Maar wel zoals hij het *verwoord* had. Ismaël zou wel degelijk leven voor het aangezicht van God. Voor hem had God bijzondere beloften en zegeningen.

Genesis 17:20

20 En wat Ismaël betreft, Ik heb u verhoord; zie, Ik zal hem zegenen, hem vruchtbaar doen zijn en uitermate talrijk maken; twaalf vorsten zal hij verwekken, en Ik zal hem tot een groot volk stellen. Maar mijn verbond zal Ik oprichten met Isaäk, die Sara u op deze zelfde tijd in het volgend jaar baren zal.

Beide zonen worden dus door God gezegend en krijgen schitterende beloften voor de toekomst. Op het eerste

gezicht lijkt het of de beloften op hetzelfde neer komen. Maar het is duidelijk dat de grootste belofte aan de eerstgeborene voorbij gaat. Ismaël wordt gepasseerd. Dit leidde tot jaloezie bij Hagar en Ismaël en toen Ismaël een jaar of 18 was betrapte Sara hem er op dat hij met de kleine Isaäk spotte. Volgens de Joodse traditie was het nog erger: Ismaël richtte spelenderwijs zijn pijl en boog op Isaäk. *Book of Jasher* En Paulus zegt dat Ismaël Isaäk vervolgde (Galaten 4 : 29). Om haar zoon te beschermen drong Sara er bij haar man op aan dat hij Hagar met haar zoon Ismaël zou wegsturen. Met bloedend hart, en pas nadat ook God hem hiertoe opdracht had gegeven, stemde Abraham hiermee in. Dit is een heel belangrijk gegeven, want dit heeft voor een diepe wrok gezorgd bij de nakomelingen van Ismaël. Die wrok is in vierduizend jaar niet overgegaan.

Genesis 21:9-13

- 9 Toen zag Sara dat de zoon van Hagar, de Egyptische, die zij Abraham gebaar had, spotte, en zij zeide tot Abraham:
- 10 Jaag de slavin met haar zoon weg, want de zoon van deze slavin zal niet erven met mijn zoon, met Isaäk.
- 11 Dit nu mishaaide Abraham zeer terwille van zijn zoon.
- 12 Maar God zeide tot Abraham: Laat dit niet kwaad zijn in uw ogen, om de jongen en om uw slavin; in alles wat Sara tot u zegt moet gij naar haar luisteren, want door Isaäk zal men van uw nageslacht spreken.
- 13 Maar ook de zoon der slavin zal Ik tot een volk stellen, omdat hij uw nakomeling is.

Dat Sara haar slavin Hagar wegzond was geheel volgens de zeden en gebruiken. Zij hoefde slechts te zeggen: Je bent mijn zuster niet. (Het woord zuster werd overdrachtelijk gebruikt omdat zij in hetzelfde huis bij dezelfde man woonden.) Dat zij Ismaël onterfde was wél tegen de wet, *tenzij de goden er mee instemden*. Dat zinnetje in de Bijbel, waar staat dat God tegen Abraham zegt dat hij moet doen wat Sara van hem wil, is daarom erg belangrijk. Het was dus Gods wil dat Ismaël onterfd werd. Hij kreeg dus niet het land, maar ook niet de belofte, met andere woorden: het verbond. Eigenlijk is het zo dat God wil dat Ismaël wordt onterfd en weggestuurd. God gebruikt alles ten goede, in dit geval Sara's woede en jaloezie, in het belang van zijn plan. Niet dat God iets tegen Ismaël zou hebben, dat blijkt wel uit de zegen die Hij aan Ismaël geeft, maar "door Ismaël zal men van uw nageslacht spreken." Dat was Gods raadsbesluit en daarvan liet hij zich niet afbrengen door eigenmachtig optreden van Abraham of Sara. God had gezegd dat hij zijn verbond zou sluiten met Abrahams lijfelijke zoon. Hier blijkt opnieuw ondubbelzinnig dat God daarmee Ismaël bedoelde. Het verbond werd geërfd door Ismaël en niet door Ismaël.

Wat God nog meer gezegd heeft tegen Abram vermeldt het bijbelverhaal niet. Waarschijnlijk heeft God de verbijsterde Abram gerust gesteld en hem gezegd dat hij niet hoefde te vrezen voor het lot van zijn oudste zoon. Iets in de geest van: Je hoeft je geen zorgen te maken over je zoon die je wegstuurt, want Ik zelf zal hem tot een vader zijn. Even

verderop staat namelijk in vers 20: "En God was met de jongen." Het ligt ook in zijn naam besloten: Ismaël = God hoort. Met bloedend hart stuurt Abram daarop zijn zoon Ismaël en zijn vrouw Hagar de woestijn in. Slechts met een brood en een zak water. Hij deed op bevel van God afstand van zijn zoon Ismaël en beleed hiermee zijn zonde van ongeduld en kleingeloof. Dit moet met recht een offer voor hem geweest zijn. Ismaël droeg de gevolgen van zijn vaders zonde met zich mee de woestijn in. Maar Ismaël droeg meer met zich mee: Gods zegen en belofte.

Genesis 17:20

20 Wat Ismaël betreft, Ik heb u verhoord; zie Ik zal hem zegenen, hem vruchtbaar doen zijn en uitermate talrijk maken; twaalf vorsten zal hij verwekken, en Ik zal hem tot een groot volk stellen.

Abraham had in zijn lange leven zoveel ervaren van Gods trouw en voorzienigheid, dat hij het aandurfde om zijn vrouw met zijn geliefde zoon de woestijn in te sturen, met slechts een weinig eten en drinken. Waar kon Hagar anders heen gaan dan naar Egypte? Een verstoten vrouw ging altijd naar het ouderlijk huis. Wanneer dat huis dan ook nog een paleis is in Egypte, dan is de keus niet moeilijk. De weg voerde door het Sinai-schiereiland. Zij raken de weg kwijt in de woestijn van Berseba. Het brood en het water zijn snel opgebruikt en de twee woestijnreizigers raken uitgeput. Ten einde raad legt Hagar haar stervende zoon onder een struik waar hij nog een beetje beschutting tegen de zon heeft. Zelf

gaat ze op een boogschot afstand zitten om het einde af te wachten, want zegt ze: Ik kan het sterven van het kind niet aanzien. Zij begint te huilen.

Had zij Gods beloften vergeten, dat Ismaël de stamvader van een volk zou worden? Hoe kon ze dan wanhopen? "En God hoorde de stem van de jongen," staat er in de Bijbel. Typisch, Hagar verhief haar stem en weende, maar God hoort de stem van de jongen, van wie niet gezegd wordt dat hij huilde. Maar de jongen heet dan ook Ismaël: God hoort. Weer heeft Hagar een ontmoeting met de Engel Gods.

Genesis 21 : 17-21

- 17 ... Wat deert u Hagar? Vrees niet, want God heeft naar de stem van de jongen gehoord, daar waar hij is.
- 18 Sta op, neem de jongen op, en houd hem vast met uw hand, want Ik zal hem tot een groot volk stellen.
- 19 Toen opende God haar ogen, en zij zag een waterput; zij ging de zak met water vullen en liet de jongen drinken.
- 20 En God was met de jongen en hij groeide op; hij ging in de woestijn wonen en werd een boogschutter.
- 21 En hij woonde in de woestijn Paran, en zijn moeder nam voor hem een vrouw uit het land Egypte.

De woestijn Paran ligt op het Sinai'schiereiland. In deze streek heeft Hagar zich aanvankelijk gevestigd. Nog in Paulus' tijd was Sinai identiek met Hagar (Galaten 4 : 25). Op dit punt wijkt de Arabische traditie aanzienlijk af van het bijbelverslag. Volgens de Arabische traditie heeft Hagar zich

met haar zoon gevestigd in de buurt van het huidige Mekka. De bron die God voor Hagar's ogen deed ontspruiten was de bron Zemzem bij Mekka. Voor de moslims is dit een heilige bron die een belangrijk onderdeel vormt in de bedevaartritten. Aan het water ervan wordt geneeskraft toegeschreven. De verstoting van Hagar en Ismaël heeft een diepe betekenis voor het Arabische volksbesef. Hier ligt de wortel van de jaloezie die de Arabieren koesteren ten opzichte van de Israëlieten. Ten einde een goed begrip te krijgen van de diepe rivaliteit volgt hier een vertaling van de Arabische lezing van het verhaal. Het citaat is uit *Panorama of Saudi Arabia*

"Sara, de vrouw van Abraham had Isaäk nog niet gebaard. Nadat zij lange tijd geen kinderen had geschonken aan Abraham begon ze te denken dat zij onvruchtbaar was. Opdat haar man toch een zoon zou krijgen, waar hij zo vaak om bad, bood Sara hem haar slavin Hagar aan. Toen Abraham weer bad werd zijn gebed verhoord. Hagar werd zwanger en baarde een kind dat zij de naam Ismaël gaf. Aanvankelijk was Sara dol op de zoon die haar man had bij de lieflijke slavin, maar toen zij zag dat Abraham de kleine jongen knuffelde en streelde en dat hij Hagar met tederheid en liefde behandelde, werd Sara jaloeers. Sara's jaloezie bleef toenemen tot haar leven er door vergiftigd werd en ondraaglijk geworden was. Zij kreeg een hekel aan het kind en begon de slavin-moeder te haten. In die staat eiste zij van Abraham dat hij Hagar en de jongen mee zou nemen de wildernis in, om ze daar achter te laten. Nadat hij Gods leiding gezocht had vertrok Abraham de profeet na enige tijd met

Hagar, voor wie het leven ook al ondraaglijk gemaakt was door Sara. Hij reisde naar het zuiden het land Kanaän uit en de woestijn door tot hij de plaats bereikte waar nu Mekka ligt. Hier zette hij de moeder met haar kind neer. Terwijl hij zelf terug reisde liet hij de angstige moeder achter met zijn uitgeputte voorraden.

In de steek gelaten begon Hagar voor het leven van haar kind te vrezen. Op zoek naar water liet ze de jongen achter vlak bij de plaats waar vandaag de heilige Kaäba staat. Er was een kleine verhoging in het land waar ze opklom terwijl ze de hulp van God vroeg. Dit is de Al-Safaheuvel. Toen ze naar het noorden keek, zag Hagar iets dat op een meertje leek. Zij haastte zich de Al-Safaheuvel af, afwisselend lopend en hollend naar het meertje. Maar dat bleek een luchtspiegeling te zijn, die verdween naarmate zij dichterbij kwam. Vermoeid klom ze een andere heuveltje op, op zoek naar het verdwenen water. Deze verhoging heet Al-Marwah. Toen ze omkeek in de richting waar ze vandaan was gekomen zag Hagar weer een meertje. Ze daalde de heuvel weer af en opnieuw haastte zij zich lopend en rennend naar Al-Safwa. Dit deed zij in een soort staat van paniek tot zeven maal toe, van heuvel tot duintop, van luchtspiegeling tot luchtspiegeling, in een bijna ondraaglijke hitte.

Na haar zevende teleurstelling keek Hagar in wanhoop in de richting van de plaats waar ze haar zoon had achtergelaten. Toen zag ze dat er water uit de aarde spoot dat in alle richtingen wegvloeide. Teruggekeerd bij haar zoontje

zag zij dat de bron opkwam uit een ondiepe kuil die door de voeten van het kind in de grond gevormd was. Bij het zien van die kostbare vloeistof die wegzonk in het omliggende zand riep hagar uit: "Zumi Ya Mubarakah" (Kom samen, o wateren van de goddelijke voorzienigheid), en toen vormde zich een plas. Dit was het begin van Zemzem. Bij deze heilige plas ging Hagar wonen, uit zorg voor haar zoon, vertrouwend op de God die zij had aangeroepen in haar angst en dorst, en die haar geantwoord had. Op een dag kwam er toevallig een rondtrekkende stam uit de Najed voorbij. Die troffen Hagar en de kleine Ismaël aan bij de bron op een plaats waar nooit water geweest was. Nadat zij toestemming gevraagd hadden om ook van dat water te gebruiken sloegen zij hun tenten op bij de bron.

Sommige vertellers verhalen dat Abraham de gewoonte had om één keer per jaar het dal te bezoeken om te zien of alles goed ging met zijn gezin. Hij steeg dan nooit af, want Sara had hem een eed laten zweren dat hij bij zijn bezoeken aan Hagar en hun zoon nooit van zijn kameel zou afkomen.

Andere kroniekschrijvers vermelden dat de profeet Abraham na vele jaren een goddelijk bevel ontving om naar de onvruchtbare vallei te gaan waar zijn zoon woonde, om daar een bedehuis te bouwen, dat wil zeggen om de heilige Kaäba te herstellen, die sinds de tijd van de profeet Noach en de zondvloed (zo goed als) verdwenen was. Abraham gehoorzaamde met blijdschap. Zij aan zij arbeidden vader en zoon, Abraham en Ismaël in de brandende zon aan het

bouwwerk. Toen het bouwwerk voltooid was klom Abraham het dak op en riep de gehele mensheid toe om te aanbid- den. Hier komt het Sa'y-ritueel vandaan, waarbij de pel- grims zeven keer heen en weer lopen tussen Safa en Marwah, zoals Hagar deed toen ze op zoek was naar water voor haar kind. De profeet Abraham ontving dat ritueel als een inzet van God opdat hij het zou doorgeven aan alle mensen.”

5. De wortel van het conflict

De onterving van Ismaël door Sara is de wortel van het conflict tussen Joden en Arabieren. De Ismaëlieten hebben nooit kunnen verkroppen dat zij zonder geschenken de woestijn ingestuurd zijn. Zij proberen al eeuwenlang, tot op de huidige dag, die erfenis alsnog in bezit te krijgen. Omdat alles om de erfenis draait zullen wij goed moeten zien waar- uit die precies bestaat. De erfenis was tweeledig, religieus en politiek.

Religieus:

Genesis 12:3

- 3 Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt zal ik vervloeken, en met u zullen alle geslachten des aardbo- dems gezegend worden.

Politiek:

Genesis 12:7

- 7 Toen verscheen de Here aan Abram en zeide: Aan uw nageslacht zal Ik dit land geven.

De politieke erfenis

Het land Kanaän. We lezen nergens in de Bijbel dat Ismaël het land wilde bezitten. Volgens de Joodse traditie echter wilde Ismaël wel degelijk het land bezitten dat aan Abraham beloofd was. Dit geeft dan ook mede een verkla- ring van de Joodse argwaan ten opzichte van de Arabieren.

Het apocriefe *Boek des Oprechten* (Jasher), dateert uit het begin van onze jaartelling, maar gaat terug op veel oudere bronnen en overleveringen. Het geeft inzicht over hoe de Joden de rol van Ismaël zagen. Door slinkse streken probeerde hij de erfenis van vader Abraham te verwerven. Volgens hoofdstuk 22 van dit boek was het een list van Ismaël om zijn broer Isaäk te laten offeren, zodat hij de enige erfgenaam zou zijn. Isaäk was 37 jaar oud en woonde nog bij zijn vader en moeder. Ismaël was op bezoek en poch- te tegenover Isaäk dat hij zich vrijwillig op dertienjarige leeftijd door zijn vader had laten besnijden. Isaäk zei toen dat het offeren van de voorhuid de moeite niet was en dat hij, indien God dat vroeg, zichzelf zou laten offeren door zijn vader. Hoofdstuk 23 verhaalt dan dat Ismaël en Eliëzer aan- vankelijk meereisden met Abraham en Isaäk naar de berg Moria. Ismaël zegt onderweg tegen Eliëzer dat, als Isaäk geofferd is, hij de enige erfgenaam wordt. Waarop Eliëzer

antwoordt dat Ismaël met zijn moeder is weggezonden en dat Abraham gezworen heeft dat hij niet van Abrahams bezittingen zou erven. Eliëzer meent dat hijzelf de erfgenaam wordt.

Is het niet wonderlijk dat Ismaël en zijn nazaten altijd het land Kanaän hebben willen bezitten? Het land bezit geen olie of goud of wat voor schatten dan ook. Het is droog en de enige rivier, de Jordaan, is niet meer dan een flinke sloot vergeleken met bijvoorbeeld de Eufraat en de Tigris. Zij koesteren een diepe wrok tegen de Joden, de nakomelingen van Isaäk, die het nu bezitten. Hierbij gaat het in het bijzonder om de plaats van Jeruzalem. Voor de Joden de heiligste plaats op aarde en voor de moslims officieel de op twee na heiligste plaats, maar in feite is het ook hun allerheiligste plaats op aarde. De eerste moslims baden in de richting van Jeruzalem. Pas toen het conflict met de Joden onoverkomelijk bleek veranderde Mohammed de gebedsrichting naar Mekka. Zo kon hij aan de biddende mannen zien of ze volgelingen van hem waren of dat het om Joden ging.

In 636 n.C., slechts vier jaar na de dood van Mohammed, hadden de Arabieren geheel het aan Abraham beloofde land in hun bezit. Jeruzalem werd zonder slag of stoot aan de moslims overgeleverd. Patriarch Sophronius had de capitulatie aangeboden om verwoesting van zijn stad te voorkomen. Voorwaarde voor de overgave was dat de kalief zelf naar de stad moest overkomen. Dat deed het hoofd der moslims kennelijk maar al te graag, zoals Rolf Palm

beschrijft in zijn boek *De Arabieren*. "Omar betrad Jeruzalem niet alleen als veroveraar, maar ook als pelgrim, en zo ging hij ook gekleed. De patriarch Sophronius toonde daar weinig begrip voor: hij zou op z'n minst zijn kameelharen mantel moeten laten wassen, voordat hij de heilige plaatsen bezocht. Met tegenzin verklaarde Omar zich daartoe bereid. Vervolgens informeerde hij naar de plaats waar de ladder had gestaan, waarlangs Mohammed naar Allah was opgeklimmen. Wat de kalief zocht was de Tempelberg, de rots waaromheen ooit de tempel van Salomo gebouwd was. Het heiligdom was sinds lang in verval geraakt en met puinresten bezaaid. Met zijn handen begon de kalief de brokstukken weg te ruimen om de rots vrij te leggen. De moslims, die al een goed deel van de beschaafde omgangsvormen van hun verslagen vijanden hadden overgenomen, waren door de vrome ijver van hun kalief pijnlijk getroffen. Aan het zuidende van de gereinigde tempelplaats liet de kalief van balken en planken een gebedshuis oprichten. Later ontstond daaruit de Aksa-moskee. Boven de rots verheft zich tegenwoordig majesteitelijk een achthoekige stenen dom."

De religieuze erfenis

Nu het religieuze aspect. Dat is de belofte om het heil te brengen aan alle geslachten van de aarde. "Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt zal Ik vervloeken, en met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden." In plaats dat zij het heil dankbaar aanvaardden uit de hand van Isaäks nakomeling Jezus Christus, willen de Ismaëlieten

zelf het heil brengen. Zij hebben zich het verbond van God met Abraham als het ware toegeëigend. Mohammed heeft altijd sterk de nadruk gelegd op Ismaël als erfgenaam van het verbond en de Arabieren als verbondsvolk. Aan dát volk en in hùn taal heeft God zich geopenbaard door middel van zijn engel Gabriël aan de profeet Mohammed, die een rechtstreekse afstammeling van Ismaël is. Mohammed zou woordelijk geïnspireerd zijn en de teksten die hij ontving waren letterlijke citaten uit de 'oer-Koran' die in de hemel bewaard wordt. Arabisch is dus de taal van de hemel. In feite het Koerajsi, zoals het in Mohammeds tijd in Mekka gesproken werd. In dit Arabische dialect is de koran geschreven. Of met andere woorden: de Arabieren spreken de taal van de hemel. Dit geeft het volk toch wel een heel bijzondere positie.

De Koran behoort zo duidelijk tot de Arabische natie dat hij in geen enkele taal vertaald mag worden. Toch bevatten deze Arabische teksten (volgens de islam) Gods boodschap voor de hele mensheid. De hele mensheid moet moslim worden en iedere moslim moet Arabisch leren om Gods boodschap te kunnen verstaan. Hiermee claimen de Arabieren nog veel meer Gods verbondsvolk te zijn dan de Joden, die van niemand eisen dat hij de Hebreeuwse Schriften moet kunnen verstaan. Zij hebben zelf hun heilige boeken in het Grieks vertaald. De Koran leert dat Abraham en zijn zoon Ismaël als verbondsplicht de Kaäba van de afgoden moesten zuiveren. Soera 2 : 125 "En Wij gaven als verbondsplicht aan Ibrahim en Ismail: Reinigt Mijn Huis voor hen, die ommegang verrichten en er tot aanbidding vertoeven en

die buigen en zich nederwerpen." Volgens de islam was niet Isaäk de zoon der belofte, maar Ismaël. Soera 19 : 54 "En vermeld in de Schrift Ismail, hij was de trouwe vervuller der belofte, en hij was een boodschapper en profeet."

Wij hebben allemaal geleerd dat Abraham zijn zoon Isaäk wilde offeren. De tekst van de Koran noemt Ismaël niet als degene die door zijn vader geofferd wordt, maar de kontekst maakt duidelijk dat Abrahams oudste zoon bedoeld wordt. Soera 37: 10-107 "(En Abraham zeide:) Mijn Heer, schenk mij nakroost van de deugdzamen. - Toen kondigden wij hem aan een welbezonnen knaap. Toen deze nu bij hem de leeftijd van samenwerking bereikt had, zeide hij: O mijn zoon, ik zie in de droom, dat ik u moet slachten. Zie dus wat gij denkt. - Hij zeide: O mijn vader, doe wat u bevelen is; gij zult mij, zo Allah wil, onder de duldenden vinden. - En toen zij hun overgave beleden hadden en hij hem had omgeworpen, op zijn voorhoofd... En Wij riepen tot hem: O Ibrahim! - Gij hebt de droom oprecht vervuld. Aldus vergelden Wij aan de wél-handelenden. Dit waarlijk is de klaarblijkende beproeving. - En Wij gaven ter bevrijding in zijn plaats een geweldig slachtoffer."

Dat Isaäk zich vrijwillig liet offeren gold voor de Joden als een bijzonder eervolle daad. Zij zien in Isaäks offervaardigheid een voorbeeld van hun eigen lot als natie. Ook al zegt de Koran het niet expliciet, uit Soera 37: 99 - 113 blijkt dat Abraham niet zijn zoon Isaäk, maar Ismaël wilde offeren. Als herinnering hieraan vierten moslims jaarlijks het 'offerfeest'. Bedevaartgangers naar Mekka wordt de plaats Mina aangewezen, waar deze gebeurtenis plaats gehad zou hebben.

Het vrijwillig offer van Ismaël vormt een hoeksteen in de islamitische theologie. "Volgens de Koran is de naam Islam

afgeleid van het werkwoord *aslama* (Soera 27 : 103), wat betekent 'onderwerping of overgave aan de wil van Allah'. De Koran leert dat Abraham zich onderwierp aan de wil van Allah toen hij trachtte zijn zoon Ismaël, niet Isaäk, te offeren. Dit was duidelijk de daad die Mohammed de naam verschafte voor het nieuwe geloof," schrijft Louis Hamada. *Understanding the Arab World*. De schrijver citeert hierin Robert Roberts, *The social laws of the Qorin*

Het belang voor de islam van Abrahams daad van overgave blijkt ook uit de godsdienstige ijver die de moslims koesteren voor het bezit van Jeruzalem. Jeruzalem is de op twee na heiligste plaats van de islam. Dat is vanwege de Rotskoepel-moskee, die gebouwd is op de plaats van de door de Romeinen in 70 nC. verwoeste tempel. De Joodse tempel was gebouwd op de plaats waar volgens de traditie Abraham zijn zoon Isaäk wilde offeren, maar dat op het allerlaatste moment door goddelijk ingrijpen vervangen werd door een ram dat met zijn horens in de struiken verward zat. "God zal Zichzelf voorzien van een lam ten brandoffer, mijn zoon." (Genesis 22) Op de plaats van de offerrots bevond zich in de tempel het brandofferaltaar waar het dagelijks offer gebracht werd. Er bevindt zich in de rots nog steeds het gat dat diende om het bloed van de slachtoffers af te voeren. Symbolisch een goed gekozen plaats.

De moslims hebben op deze heiligste plaats van de joden hun Rotskoepel-moskee gebouwd. Kalief Abdel Malik Beu Merwan bouwde aan het eind van de zevende eeuw op

deze plaats een schitterende moskee omdat hij van Jeruzalem het centrum van het islamitisch wereldrijk wilde maken. Volgens de traditie is vanaf deze rots de profeet Mohammed op bovennatuurlijke wijze ten hemel gevaren, niet om er te blijven, maar om er met de vroegere profeten te spreken, en daarna weer terug te keren. De hemelvaart van Mohammed neemt een voorname plaats in in de islamitische leer, aangezien hij toen o.a. van Mozes belangrijke godsdienstige en staatkundige instructies gekregen zou hebben. De vijf dagelijkse gebeden werden toen vastgesteld. De vraag rijst waarom Mohammed juist vanaf deze plaats, waar Abraham zijn zoon Isaäk wilde offeren, ten hemel gevaren zou zijn en niet vanaf de Kaäba of de traditionele offerplaats bij Mekka. Mohammed bevond zich op dat moment namelijk in Mekka. Of zou er een geheime traditie zijn die leert dat Ismaël niet bij Mekka, maar op deze rots in Jeruzalem ten offer geboden werd? Het is maar een vraag. De islam is vol met tradities en leringen die elkaar dikwijls tegenspreken. Ook zijn er vanaf het prille begin stromingen en richtingen geweest die om de macht streden.

Diep in hun hart moeten de Ismaëlieten zich altijd als Gods verbondsvolk beschouwd hebben. De Joodse geschiedschrijver Josefus Flavius vermeldt in zijn boek *Joodse Oudheden*, geschreven omstreeks 93/94 nC., dus ver vóór de komst van de islam, dat de Arabieren de gewoonte hebben om hun jongens op 13-jarige leeftijd te besnijden. Dit in navolging van Ismaël, die dertien jaar oud was toen zijn vader Abraham het bevel kreeg om al wat mannelijk is

te besnijden. *Joodse Oudheden*, 1e boek, hoofdstuk 12:2 De Arabieren hebben dus al die eeuwen hardnekkig vastgehouden aan dit verbondsteken. Bij de verkondiging van zijn leer knoopte Mohammed dus aan bij oeroude Arabische sentimenten, een reden waarom de Arabieren zo snel voor de nieuwe godsdienst gewonnen waren.

Vervangingsmodel

Voor Joden en Arabieren zijn de beloften van God aan Abraham en Ismaël heel concreet en worden ze letterlijk opgevat. Door veel christenen worden de beloften echter in hun geheel vergeestelijkt. We komen dan uit bij het zogeheten substitutie- of vervangingsmodel: de kerk heeft de plaats ingenomen van Israël. Alle beloften aan Abraham worden vergeestelijkt en gelden voor de christenen. Deze leer is gebaseerd op uitspraken van Paulus, met name in Romeinen 9.

Romeinen 9:6-8

- 6 Maar het is niet mogelijk, dat het woord Gods zou vervallen zijn. Want niet allen die van Israël afstammen, zijn Israël,
- 7 en zij zijn ook niet allen kinderen, omdat zij nageslacht van Abraham zijn, maar: Door Isaäk zal men van nageslacht van u spreken.
- 8 Dat wil zeggen: niet de kinderen van het vlees zijn kinderen Gods, maar de kinderen der beloften gelden voor nageslacht.

Dit is niet de plaats om hier diep op in te gaan, er zijn boekenkasten vol over geschreven. In hoofdstuk 4 is aangetoond dat in ieder geval de belofte van het land voor Abrahams fysieke nageslacht bestemd was. Het is niet verkeerd om de beloften te vergeestelijken, zeker niet als Paulus ons daarin is voorgegaan. Waar het om gaat is dat de ene uitleg de andere nog niet uitsluit. Als een bepaalde bijbeltekst een diepere betekenis blijkt te hebben, dan heeft hiermee de voor-de-hand-liggende betekenis nog niet afgedaan. Als Israël een type is van de Kerk, dan vervallen hiermee nog niet de beloften die aan Israël gedaan zijn.

Strikt toegepast levert het vervangingsmodel trouwens een groot probleem op. De belofte aan Abraham is een zegen. Het is een zegen dat hij tot een groot en talrijk volk zou worden. Als we de Kerk zien als de vervulling van deze belofte, dan moeten we consequent zijn en de Islam zien als de vervulling van de belofte aan Ismaël om tot een groot en talrijk volk te worden. Ook die belofte was als zegen bedoeld. Dan zou dus de islam een zegen van God zijn. In dit boek zullen we niet verder op het vervangingsmodel ingaan.

Eén erfenis

In plaats van over een religieuze en een politieke erfenis, zouden we ook kunnen spreken van een geestelijke en een materiële erfenis. De belofte om tot zegen te zijn voor de mensheid is dan de geestelijke erfenis en de belofte van het land de materiële. Als christen zijn we geneigd om het gees-

telijke los te zien van het materiële en vervolgens alleen op het geestelijke aspect te letten. Daarbij moeten we wel bedenken dat dit een typisch Westerse denkwijze is. Voor joden zowel als moslims geldt dat het geestelijke en het materiële niet gescheiden worden, evenmin als het religieuze en het politieke.

De joden eisen nog steeds op religieuze gronden hun recht op het beloofde land. "Het zionisme heeft zijn wortel in het verbond door God met Abraham gesloten. Daar ligt de belofte voor het land voor Abrahams nakomelingen. Die belofte ligt er, of wij het waard zijn of niet, dat land is voor ons." Dit zei de orthodoxe rabbijn H. Rodrigues Pereira in december 1982 tijdens een bijeenkomst belegd door de Haagse werkgroep 'Synagoge en Kerk voor Israël'. Hij verwoordde daarmee het standpunt van de zionisten. Maar de moslims baseren hun recht op Palestina even goed op religieuze gronden. Artikel 11 van het handvest van de fundamentalistische islamitische verzetsbeweging HAMAS, die in Israël actief is luidt: "De islamitische verzetsbeweging beschouwt Palestina als onvervreemdbaar islamitisch eigendom dat gewijd is aan toekomstige generaties moslims tot aan de Dag des Oordeels... Palestina noch enig deel ervan mag worden opgegeven."

Het is dus 'het heil uit de Joden en het land voor de joden', of 'het heil uit de Arabieren en het land voor de moslims.' Het conflict is niet slechts religieus, het is evengoed politiek. Het is een strijd tussen godsdiensten en hun vol-

ken, en heeft z'n oorsprong in de betwiste erfenis van aartsvader Abraham. Het was God die bepaalde wie de erfenis kreeg en het is God die de uitkomst van de strijd bepaalt.

7. De zegetocht van de islam

De Koraisjieten, die in Mekka woonden moesten om begrijpelijke redenen niets hebben van Mohammed, die als een waar profeet hun zedeloze levenswijze hekelde. Zij werden rijk van de jaarlijkse bedevaarten naar de Kaäba met z'n vele afgoden en vreesden een gevoelig verlies aan inkomsten als zij de afgoden zouden afschaffen. De Mekkanen hebben Mohammed en zijn weinige getrouwen zwaar vervolgd en naar het leven gestaan. In 622, tien jaar nadat hij was begonnen te prediken, had hij nog maar weinig aanhangers. De meesten woonden in Medina. Toen de grond in Mekka hem te heet onder de voeten was geworden vluchtte hij naar Medina. Hier werd hij al spoedig de geestelijke en politieke leider. Vanuit deze stad liet hij zijn mensen de karavanen van de Koraisjieten overvallen en plunderen. Dit was geheel volgens het plaatselijke gebruik, iedere machthebber deed dat in die tijd.

In de lente van 624 nam Mohammed zelf de leiding over een legertje van zijn volgelingen, waarvan er zeventig op kamelen reden. Hij legde zich in hinderlaag langs de karavaanroute van Syrië naar Mekka, met de bedoeling de karavaan van de Koraisjieten te overvallen, die op de terugweg